

Г. В. Вертієнко

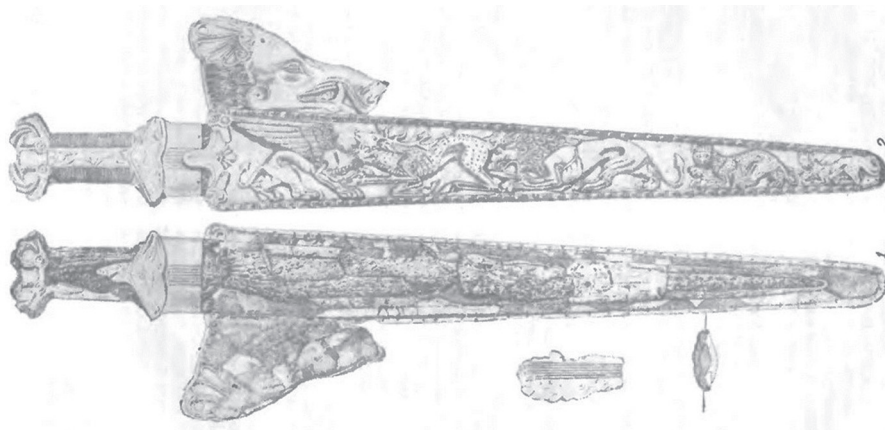
ЗНАЧЕННЯ ГРАФІТИ В ОЗДОБІ МЕЧІВ СКІФСЬКОЇ ДОБИ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я¹

Графіті, незважаючи на певну фрагментарність чи їхню скороченість, є досить інформативними та вводяться в джерельну базу задля відтворення окремих аспектів багатобічної діяльності давніх народів [Русяєва 2010, 5]. Ця публікація звертається до аналізу такого джерела дрібної епіграфіки – напису на золотій оббивці піхов короткого скіфського меча з Музею історичних коштовностей України (інв. № АЗС–3261, 3262) та його синхронних аналогій, зокрема до проблеми з'ясування їхнього семантичного навантаження.

У 1979 році в скіфському кургані № 30 на північній околиці с. Великої Білозерки Запорізької області в північно-західному куті поховальної камери було знайдено тайник-схованку, в якому був прихований меч в оздоблених піхвах рукояттю догори [Отрошенко 1984, 121, 122]. Золота² оздоба піхов меча (мал. 1) [Торал, Терна, Роровісі 2014, 49, Fig. 14; Золото степу 1991, 358 (кат. № 89)] має довжину 54 см та вагу 217,4 г і була прибита до дерев'яних піхов золотими маленькими цвяхами довжиною до 5 мм на відстані 1 см один від одного [Отрошенко 1984, 124]. Оббивка прикрашала лише один бік піхов (мал. 1а) [Отрошенко 1984, 123, рис].

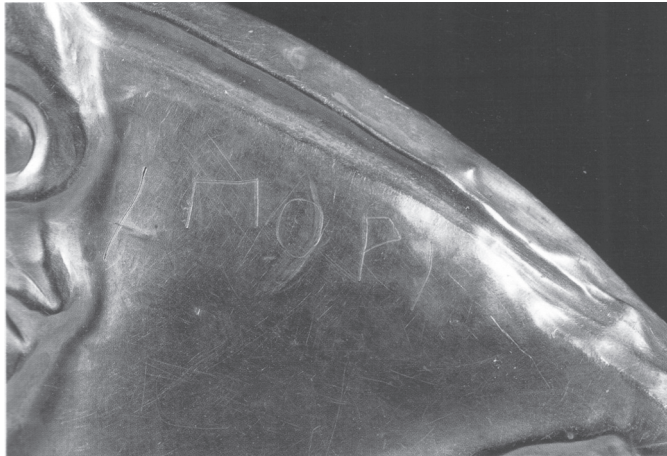

Мал. 1

Мал. 1а

Що стосується бокової лопаті (довжина 12,5 см, а висота – 7,3 см), яка повністю зайнята зображенням морди дикого кабана³, то на лобі тварини було прокреслено гострим інструментом п'ять літер грецьким письмом – **ΠΟΡΙ** (мал. 2) [Золото степу 1991, 359]. Як зазначає В. В. Отрощенко, його перша та третя літери викривлені випадковими насічками [Отрощенко 1984, 124]. Розмір літер становить приблизно 6 мм.

Мал. 2

Спираючись на публікацію М. І. Артамонова⁴, В. В. Отрощенко вказує, що напис на білозерських піхвах частково збігається з написом на схожих куль-обських [Отрощенко 1984, 126], де міститься напис **ΠΟΡΙΝΑΧΟ** (мал. 3) [Алексеев 2012, 181].

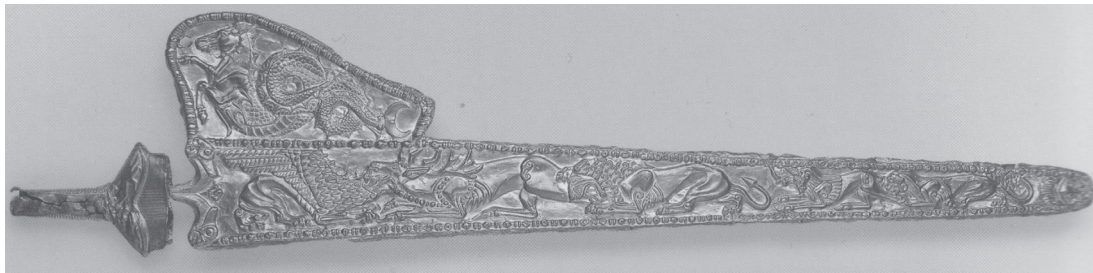

Мал. 3

Композиція оздоб та написів на них навела на думку щодо серійності виробництва таких піхов⁵, що була висловлена Є. В. Черненком, який припускав існування майстерень торевтів при скіфських царях [Черненко 1980, 69], а не лише на Боспорі [Отрощенко 1984, 126; Тохтасєв 2015, 893]. Дослідники вже акцентували увагу на різниці в оформленні лопаті та руків'я цих піхов [Отрощенко 1984, 126], однак хотілося б наголосити на таких розходженнях. По-перше, це стосується розмірів витворів: загальна довжина меча з оббивкою піхов та руків'я з Великої Білозерки складає 65,5 см, а з Куль-Оби – 80 см. По-друге, спосіб нанесення написів різний – куль-обський є більш глибоким і, ймовірно, наносився безпосередньо під час виготовлення композиції, тоді як білозерський є менш глибоким і наносився вже після

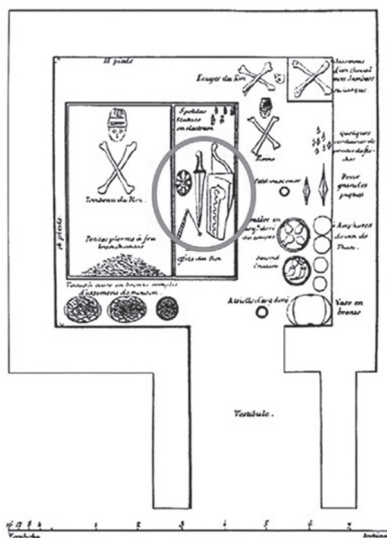
виготовлення витвору чи взагалі спочатку не планувався на піхвах і був доданий значно пізніше та й не обов'язково майстром. По-третє, простежується розбіжність і в місці розташування написів на піхвах: білозерський напис розміщений на лопаті, а куль-обський – на кінцівці піхов.

Накладка на піхви меча з кургану Куль-Оба біля Керчі (мал. 4), яка зберігається в Ермітажі (інв. № КО. 32, 33), була відкрита Полем Дюбрюксом у 1830 році [Алексеев 2012, 178].

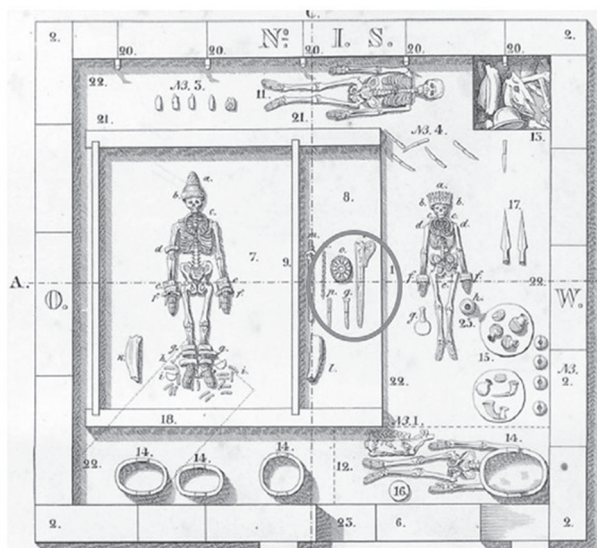

Мал. 4

Матеріал цієї накладки, за визначенням П. Дюбрюкса, – електрум [Дюбрюкс 2010, I, 184], однак у новому каталозі А. Ю. Алексеева вказано, що це золото, хоча його пробу не зазначено [Алексеев 2012, 178]. Тоді як білозерський меч був майже повністю в піхвах, цей витвір розміщувався окремо від меча і спочатку був помилково визначений П. Дюбрюксом як “чохол для лука” [Дюбрюкс 2010, I, 184] (мал. 5) [Дюбрюкс 2010, II, 98, рис. 216]. Ця помилка була виправлена, що простежується за кресленнями (мал. 6) [Дюбрюкс 2010, II, 96, рис. 213].

Мал. 5

Мал. 6

Передача графіті⁶ на куль-обських піхвах в археологічній літературі містить неточності (помилки), починаючи, власне, зі звіту самого П. Дюбрюкса, який був перевиданий І. В. Тункіною та перекладений на російську Н. Л. Сухачовим [Дюбрюкс 2010, I, 172, 184]. У рукописі П. Дюбрюкса з архіву Ермітажу⁷ має місце помилка в першому складі – **ΠΟΡΙΝΑΧΟ**, де *альфу* написано замість *о мікрон*. Однак у звіті, надісланому Дюбрюксом того ж 1830 р. до Парижа президентові Академії написів та образотворчої словесності, це слово виписане коректно⁸, на що у 2015 році акцентував увагу С. Р. Тохтасьєв [Тохтасьєв 2015, 892], пояснюючи помилку П. Дюбрюкса в Санкт-Петербурзькому рукописі певною русифікацією [Тохтасьєв 2015, 892, прим. 9].

Втім не лише французьке повідомленні про знахідку 1830 р. П. Дюбрюксом передає напис безпомилково, а й гравюра в “Старожитностях Боспору Кімерійського” [Древности... 1854, табл. XXVI, 2] зафіксувала правильне написання через *o* мікрон, що підтверджує й нове збільшене фото цього напису в каталозі А. Ю. Алексєєва (мал. 3).

Якщо, наскільки нам відомо, попередня помилка чи описка П. Дюбрюкса не перейшла в інші публікації, то щодо наступної цього не можна сказати. Ця помилка пов’язана з другим складом ПОРІNAXO і теж із голосною, де вже з незрозумілих причин зникає *iota*. Сьогодні з’ясувати, яка публікація стала першоджерелом помилки, непросто. Однак напис ПОРІNAXO вже у 1843 р. без *ioti* увійшов до “Корпусу грецьких написів” А. Бьока [SIG, II, 1843, 153 (2109e)]. Класична робота М. І. Ростовцева “Скіфія та Боспор” ввібрала помилковий варіант написання [Ростовцев 1925, 378, прим. 5; 383], і питання, чому воно не було узгоджене з гравюрою в “Старожитностях Боспору Кімерійського” [Древности... 1854, табл. XXVI, 2], залишається відкритим. І, мабуть, вже за інерцією такий варіант (ПОРNAXO) продовжив “життя” у хрестоматійному каталозі М. І. Артамонова [Артамонов 1966, 63; Artamonow 1970, 70]. Внаслідок описки у третій приголосній в передачі цього слова у статті В. В. Отроценка і також без *ioti*, оскільки джерелом було видання М. І. Артамонова, з’явився варіант ПОРПАХО [Отроченко 1984, 126]. Навіть публікація в новому каталозі збільшеної фотографії графіті ПОРІNAXO в 2012 р. (мал. 3) не вплинула на правильність передачі напису в текстовому коментарі до цієї речі. Причиною, мабуть, стало звичне посилання на авторитетний каталог М. І. Артамонова, що має помилковий варіант без *ioti*, до того ж при посиланні помилково вказані інші таблиці⁹. Подальше посилання на “Старожитності Боспору Кімерійського” без зазначення таблиць свідчить про неузгодженість [Алексєєв 2012, 181], бо інакше помилки не було б, оскільки “Старожитності Боспору Кімерійського” містять правильне написання. Цю ж саму помилку (ПОРNAXO) повторює у своїй дисертації А. Віланд [Wieland 2013, I, 208; II, 127].

Таким чином, коректна передача напису на куль-обських піхвах була надрукована у французькому повідомленні (JS 361 – 1830 р.) та зафіксована на гравюрі в “Старожитностях Боспору Кімерійського” в 1854 р. Ця стосорокап’ятирічна “рефлекторна звичка” передавати напис ПОРІNAXO без *ioti* припиняється лише у 2015 р. в публікації С. Р. Тохтасєєва [Тохтасєєв 2015, 891], що, сподіваємося, вплине на подальші публікації.

Що ж до білозерського напису, то він публікувався коректно [Отроченко 1984, 126; Золото степу 1991, 304 (№ 89), 359; Тохтасєєв 2015, 892]. Натомість у французькому каталозі, який присвячений скіфському золоту, цей грецький напис вирішили передати латиною як “IPORI” [Reeder 2001, 251 (121)], що може призвести до плутанини щодо мови, якою нанесено графіті.

Отже, з’ясувавши тепер правильність куль-обського напису як ПОРІNAXO, ми маємо можливість порівняти з ним білозерський ППОРІ, що відразу демонструє повний збіг у двох складах: ППОРІ.

Певну складність становить перша *iota* в слові ППОРІ, однак якщо прискіпливо проаналізувати її не дуже рівне написання, то можна погодитися зі слушною думкою С. Р. Тохтасєєва, що в білозерському написі початкова *iota* є лише “фальш-стартом” для *ni* [Тохтасєєв 2015, 892]. Тобто перша вертикаль П внаслідок зіскоку голки майстра при карбуванні вийшла надто довгою та кривою, що спонукало до другої спроби. Якщо ця здогадка справедлива, то можна стверджувати, що слово на лопаті піхов з Великої Білозерки треба читати як ППОРІ, без першої *ioti*. Ймовірно, що помічені В. В. Отроченком біля цієї літери насічки [Отроченко 1984, 126] свідчать про те, що майстер намагався якось затушувати чи закреслити її.

Після прояснення написання цих слів звернемося до питання їхнього значення. Й. Франц та М. І. Ростовцев інтерпретували *куль-обський* напис як *сигнатуру майстра* [Franzius 1840, 344; Ростовцев 1925, 383]. С. Рейнак та М. І. Артамонов цей же напис розуміли як *ім'я власника чи майстра* [Reinach 1892, 73; Артамонов 1966, 63]. А. Ю. Алексеев схильний вбачати в ньому лише ім'я майстра [Алексеев 2012, 178]. Цю думку продовжує С. Р. Тохтасьєв, припускаючи скіфське походження тюркського слова як для *куль-обського*, так і для *білозерського* напису [Тохтасьєв 2015, 892]. Також і Є. В. Черненко вбачав у них ім'я майстра [Черненко 1980, 69]. Отже, дослідники схильні розуміти ці слова як ім'я майстра¹⁰. Наступним питанням є з'ясування їхнього походження.

Вже в 1895 р. Ф. Йюсті, базуючись на формі ПОРІNAXO без *іоти* за виданням “Корпусу грецьких написів” А. Бюка [SIG, II, 1843, 153 (2109e)], запропонував для нього іранську етимологію, тлумачачи ПОРІNAXO як “той, що має багато килимів” (‘viel Teppiche besitzend’) [Justi 1895, 254]. Тобто він зближував першу частину слова з ав. *rouri-*, що має переклад “багато” (“viel”). Втім, другу частину слова, NAX, він виводив через *новоперську* і навіть інтерполював на *аналогічну* форму в *скіфській* мові з одним і тим самим значенням “килим” [Justi 1895, 504]. Не дивно, що таке тлумачення С. Р. Тохтасьєву видалося безпідставним, бо невідомо чому друга частина була перекладена Ф. Йюсті як “килим”, оскільки відомі словники “не дають альтернативи звичному значенню н.-перського نَخ – ‘нитка’, ‘мотузка’” [Тохтасьєв 2015, 893, прим. 12]. Натомість слово NAX в індоіранському словнику М. Майрхофера має переклад “плести, в’язати” (“knüpfen, binden”) [Mayrhofer 1996, 31], а плести можна сіті, килими тощо. Це може пояснювати появу “килимів” у тлумаченні Ф. Йюсті. Але можна запропонувати значення для ПОРІNAXO і як “Той, що багато плете/в’яже” або “Той, що рясно оперізується”.

Намагаючись розібратися в етимології цього слова, С. Р. Тохтасьєв вказує на розбір В. І. Абаєвим осетинського слова *fyr/fur*, що є похідним від іран. **paru-* – “багато” і має загальноіндоєвропейські витоки: давн.-інд. *puru-*, литов. *pilus*, сак. *pharu-*, грец. πολύ. В. І. Абаєв також наводить низку імен, де **Фор-** є першим компонентом: **Фор**γαβακος (= осет. *fur-ğawæg* – “Той, що багато вживає”), **Фор**ίανος (= осет. *fur-iaew* – “Той, що має багато проса”) [Абаєв 1958, 499–500]. Під ними слід розуміти імена *сарматські*, але аж не як не скіфські. Втім, треба завжди пам’ятати, що словник В. І. Абаєва ігнорує діахронічний аспект [Тохтасьєв 2005, 61–68].

Отже, С. Р. Тохтасьєв приймає запропоноване Ф. Йюсті вже в 1895 р. скіфське походження імені ПОРІNAXO, хоча й піддав сумніву переклад його другої частини. Так і не запропонувавши свого тлумачення для другої частини, дослідник залишає питання значення цього слова відкритим. Втім, вчений наголошує на необхідності датування напису більш раннім часом, а саме 1-ю пол. – сер. IV ст. до н. е.¹¹ С. Р. Тохтасьєв аргументує перегляд датування тим, що орфографія слова ПОРІNAXO на *куль-обському* написі має форму генетиву на -o, що є давньою іонійською орфографією, яка замінюється на аттичну -ou лише в межах 370–360-х рр. до н. е. [Тохтасьєв 2011, 676 *и сл.*], тож датувати витвір, на якому напис, слід не пізніше середини IV ст. до н. е. [Тохтасьєв 2015, 891]. Але більш пізня дата має право на існування, якщо мала місце архаїзація, тобто напис *навмисно* було записано з архаїчним закінченням. Напис могли нанести на межі переходу цих орфографій, а потім ця річ із певних причин потрапила до поховання не одразу, тобто була виготовлена не безпосередньо для нього. Одна з причин потрапляння речових анахронізмів до поховання може полягати в тому, що коштовні витвори накопичувалися протягом досить довгого життя їхнього власника [Алексеев 2003, 231]. Тобто відбувався процес “запізнювання речі” і до поховання потрапляв екземпляр, який типологічно вже не вироблявся [Топал 2015, 205]. Отже, в цьому випадку слід відмовитися від думки, що золоті накладки з орнаментациєю на зброю виготовляли перед похованням і лише

для потреб поховального ритуалу [Черников 1965, 124; Гуляев 2009, 151; Топал 2015, 198].

З'ясування другої частини слова ПОРИНАХО ускладнюється через відсутність, зокрема, у хрестоматійному словнику Х. Бартоломе його окремо чи в поєднанні з першою частиною. Є лише можливість ще раз пересвідчитись у значенні основи першої частини *parav-*: *pauru, paouru, pouru (j.,g.) (fem. j. paoiri)* – “viel, zahlreich, reichlich” (“багато, численний, рясний”), де вона зазвичай виступає прикметником чи прислівником у текстах як самостійне слово або як частина компаунда [AirWb, 854–855, 899–903]. К. Хофманом та Б. Форсманом при розгляді переходу з давн.-іран. в м.-ав. *a > o* у слові **paru- > po^uru* не запропоновано іншого варіанта перекладу для цього слова, крім “viel” [Hoffmann, Forssman 1996, 65, § 33fc].

У словнику М. Майрхофера у статті до основи НАН наводиться санскритське слово *parinah-*, яке перекладається як “оправа, оббивка” (“Umfassung, Umhüllung”) [Maurohofer 1996, 31]. Якщо припустити подібне значення для напису ПОРИНАХО, то воно називає ту річ, на якій прокреслене. Якщо погоджуватися з тим, що білозерський напис (І)ПОРИ є його скороченою формою, то можна дійти висновку, що на цих піхвах виписано ідентифікатор предмета – маркер його вартості та коштовності¹². Втім, ця гіпотеза ще потребує додаткової аргументації.

У зв'язку з вищезазначеним тлумаченням хотілося б ще раз звернутися до опису *karəta-* – єдиної клинкової зброї іранського божества війни та перемоги Веретрагани: [...] *karətam zaraniiō.saorəm frapixštəm vīspō.paēsanhem* – “[...] кинджал золото-оздоблений, вбраний усіма прикрасами”¹³ (*Яум* 14, 27; за рукописом E1 (1601), fol. 354v) [Kotwal, Hintze 2008, 417]. Ми свого часу вже звертали увагу на неоднозначність тлумачення прикметника *zaraniiō.saora-* (“золото-оздоблений”) [Вертієнко 2012, 137–138; Вертієнко 2013, 39, 47, прим. 118], який може передавати характеристику не стільки леза, скільки його зовнішнього вбрання – руків'я та піхов¹⁴. Відзначимо, що пехлевійський твір *Арда Віраз-Намаг* схожим чином змальовує оздоблення зброї воїнів-героїв, які вже потрапили до Іншого світу [Пехлевийская... 2001, 104, 105]. Отже, відповідного коштовного вбрання потребувала зброя, призначена для шанування божества війни¹⁵ та/або маркування власника-воїна в Потойбіччі.

¹ Стаття написана за матеріалами доповіді, прочитаної на конференції “Музейні читання. Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” (Музей історичних коштовностей України, 9–11 листопада 2015 р.).

² Золото 583 проби [Отрощенко 1984, 125].

³ Можливо, подібну лопать мають піхви в одного з воїнів на солоському гребені [Манцевич 1987, 59; Алексеев 2012, 138; Wieland 2013, I, 211; Полидович 2015, 159]. Втім, відсутність ікла на цьому зображенні ставить під сумнів твердження, що показано голову кабана. Малий розмір тут не може бути поясненням його відсутності, оскільки інші деталі добре пророблено.

⁴ Див.: [Артамонов 1966, 63, табл. 208; Artamonow 1970, 70, Taf. 208].

⁵ У цьому контексті слід зазначити, що у 2005 р. при розкопках біля переправи через Рейн неподалік м. Карлсруе було відкрито бронзову пластину лопаті піхов. Зображення на них ідентичне із зображенням на піхвах з Куль-Оби. Це є найбільш західною знахідкою скіфських артефактів у Європі [Knötzele 2005, 20, Abb. 3; Мец 2006, 43, рис. 1; Wieland 2013, I, 212; Топал, Терна, Роровіці 2014, 43, 52, Fig. 17 (15); Топал 2015, 203; прим. 1].

⁶ Варто зазначити, що це не єдине графіті на витворах торевтики з Куль-Оби. На бляшці у формі лежачого оленя є напис ПАІ [Алексеев 2012, 172, 175].

⁷ АГЭ, Ф. 1. Оп. I–1831 г. Д. 19. Л. 82–90 [Дюбрюкс 2010, I, 172].

⁸ AIF, JS, cote 3, N 100 [Schiltz et al. 2000, 361; Дюбрюкс 2010, I, 172, прим. 17].

⁹ Правильно: табл. 210–211, а вказано: табл. 264–265, де відтворено зображення куль-обського оленя.

¹⁰ Як приклад такої сигнатури можна навести фракійську срібну накладку на піхви меча зі Старої Загори, на якій міститься напис з іменем майстра – Севта з Пайгари [Манцевич 1976, 189, рис. 23, 2; Мордвинцева, Трейстер 2007, I, 193].

¹¹ А. Ю. Алексеев зближує датування основного куль-обського комплексу з датуванням знахідок із Чортомлика і схиляється до приблизно 330-х рр. до н. е., втім розширюючи діапазон до 350–300 рр. до н. е. [Алексеев 2003, 229, 230, 262, 296]. Ю. А. Виноградов датує склеп Куль-Оби в межах 2-ї пол. IV ст. до н. е. [Виноградов 2010, 423]. А. Віланд датує куль-обські піхви першими десятиріччями IV ст. до н. е. [Wieland 2013, I, 208], хоча в каталозі подає 2–3 чверть IV ст. до н. е. [Wieland 2013, II, 126]. Д. А. Топал погоджується з більш пізньою датою і вважає, що наразі є більше підстав звужувати хронологічні межі до 340–330 рр. до н. е., при цьому констатує, що це найпізніший комплекс із мечем типу Солохи [Топал 2015, 199, рис. 1, 203]. Що стосується датування Великої Білозерки, то її зазвичай відносять до останньої третини IV ст. до н. е. [Отрощенко 1984, 126; Золото степу 1991, 304; Treister 2001, 133], втім, А. Віланд подає датування 375–325 рр. до н. е. [Wieland 2013, II, 129], але, базуючись на стилістичному аналізі, схиляється до датування 2-ю чвертю IV ст. до н. е. [Wieland 2013, I, 211].

¹² Тут можна вказати і на приклади сигнатур грецьких торевтів, які працювали на північних кордонах Римської імперії. Ці сигнатури на витворах, що виготовлялися для потреб германських племен, мали вказувати на їхню високу “грецьку” якість [Thomas 2002, 242; Мордвинцева, Трейстер 2007, I, 193].

¹³ Вар. перекладу: “[...] кинджал злато-вбраний, прикрашений усіма коштовностями” [Вертієнко 2015, 52–53].

¹⁴ Як культурологічну паралель можна згадати те, що опис “ідеальних мечів” у “Беовульф” та в декількох скандинавських сагах має схожі характеристики [Гвоздецкая, Кузнецова 2013, 60; Лебедев 1991, 292, 293].

¹⁵ С. С. Бессонова вказує, що меч із Великої Білозерки міг бути жертвоприношенням богу війни (хтонічному за своєю сутністю), що, на її думку, підтверджується зображенням на його піхвах кабана – однієї з іпостасей іранського бога війни [Бессонова 1984, 9–10].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГЭ – Архив Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.
AIF – Archive de l'Institut de France. Académie des Inscriptions et Belle-Lettres. Paris.
AirWb – *Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg, 1904.
CIG – *Corpus inscriptionum graecarum. Auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae* / Ed. A. Boeckh. Bd. I–IV. Berlin, 1825–1859.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I. Москва, 1958.
Алексеев А. Ю. *Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н. э.* Санкт-Петербург, 2003.
Алексеев А. Ю. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург, 2012.
Артамонов М. И. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Ленинград – Прага, 1966.
Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // *Вооружение скифов и сарматов*. Киев, 1984.
Вертієнко Г. В. До значення терміна *zaganub-saora-* в *Яшті* 14, 27 // **XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 11 жовтня 2012 р.** Київ, 2012.
Вертієнко Г. В. Священні втілення Веретрагни в *Яшті* 14 // *Polyphonia Orientis. До ювілею В. С. Рибалкіна*. Київ, 2013.
Вертієнко Г. В. “Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?” (втілення Веретрагни за 14-м *Яштом*) // *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (15): Старожитності раннього залізного віку. Київ, 2015.
Виноградов Ю. А. *Курган Куль-Оба // Дюбрьюкс П. Собрание сочинений*. Т. I. Санкт-Петербург, 2010.

Гвоздецкая Н. Ю., Кузнецова А. А. Символика меча в свете древнеанглийского аллитерационного стиха: от “слова” к “вещи” (на материале поэмы “Беовульф”) // **Восточная Европа в древности и средневековье. Экономические основы государства в древности и средневековье. XXV чтения памяти чл.-корр. АН СССР А. П. Новосельцева. Москва, 17–19 апреля 2013 г.** Москва, 2013.

Гуляев В. И. “Парадные” мечи V–IV вв. до н. э. из курганов Скифии // **Археологические памятники Восточной Европы** / Отв. ред. В. В. Килейников. Воронеж, 2009.

Древности Боспора Киммерийского. Санкт-Петербург, 1854.

Дюбрюкс П. **Собрание сочинений.** Т. I–II. Санкт-Петербург, 2010.

Золото степу. Археологія України. Київ – Шлезвіг, 1991.

Лебедев Г. С. Этюд о мечах викингов // **Клейн Л. С. Археологическая типология.** Ленинград, 1991.

Манцевич А. П. Находка в запорожском кургане (к вопросу о сибирской коллекции Петра I) // **Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.** Москва, 1976.

Манцевич А. П. **Курган Солоха. Публикация одной коллекции.** Ленинград, 1987.

Мец Ф. О недавней находке в Баден-Вюртемберге // **Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда** / Отв. ред. А. П. Деревянко, В. И. Молодин. Т. II. Новосибирск, 2006.

Мордвинцева В., Трейстер М. **Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье. 2 в. до н. э. – 2 в. н. э.** Т. 1–3. Симферополь – Бонн, 2007.

Отрощенко В. В. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка // **Вооружение скифов и сарматов.** Киев, 1984.

Пехлевийская божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз намаг) и другие тексты / Пер. О. М. Чунаковой. Москва, 2001.

Политович Ю. Б. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени // **Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник, 26–29 апреля 2014 г.)** / Отв. ред. С. И. Лукьяшко. Ростов-на-Дону, 2015.

Ростовцев М. И. **Скифия и Боспор.** Петроград, 1925.

Русяева А. С. Граффити Ольвии Понтийской / **МАИЭТ; Supplementum.** Вып. 8. Симферополь, 2010.

Топал Д. А. Акинаки классической Скифии: тип Солоха // **Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник, 26–29 апреля 2014 г.)** / Отв. ред. С. И. Лукьяшко. Ростов-на-Дону, 2015.

Тохтасьев С. Р. Проблема скифского языка в современной науке // **Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest.** Iași, 2005.

Тохтасьев С. Р. Греческий язык на Боспоре: общее и особенное // **Боспорский феномен. Население, языки, контакты.** Санкт-Петербург, 2011.

Тохтасьев С. Р. Из ономастики Северного Причерноморья. XXII: Несколько скифских и сарматских имен // **Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIX. Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского.** Санкт-Петербург, 2015.

Черненко Е. В. О серийном производстве парадного оружия скифского времени в античных центрах Северного Причерноморья // **Тезисы докладов всесоюзной научной конференции “Проблемы античной истории и классической филологии”, 6–8 февраля 1980 г.** Харьков, 1980.

Черников С. С. **Загадка золотого кургана.** Москва, 1965.

Artamonow M. **Goldschatz der Skythen in der Ermitage.** Prag, 1970.

Franzius I. **Elementa epigraphices Graecae.** Berolini, 1840.

Hoffmann K., Forssman B. **Avestische Laut- und Flexionslehre.** Innsbruck, 1996.

Justi F. **Iranisches Namenbuch.** Marburg, 1895.

Knötzele P. Pater Rhenus und der Stein des Neptun. Spuren den Römer im Raum Karlsruhe // **Archäologische Nachrichten aus Baden.** Bd. 71. 2005.

Kotwal F. K., Hintze A. **The Khorda Avesta and Yašt Codex E1.** Facsimile Edition. Wiesbaden, 2008.

Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Bd. II. Heidelberg, 1996.

Reeder E. D. L'Or des Rois Scythes. Paris, 2001.

Reinach S. Antiquités du Bosphore Cimmérien (1854). Paris, 1892.

Schiltz V. et al. Paul Du Brux, Koul-Oba et les Scythes: présence de Paul Du Brux dans les archives françaises // Journal des savants, 2000, № 2/1.

Thomas E. Signaturen metallverarbeitender Künstler und Kunsthandwerker in der römischen Kaiserzeit // From the Parts to the Whole. Acta of the 13th International Bronze Congress, Cambridge, Massachusetts, May 28–June 1, 1996. Vol. 2. Portsmouth, 2002.

Topal D., Țerna S., Popovici S. Akinakai de tip Soloha în contextul unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos // Peuce. Studii si Cercetări de Istorie si Arheologie. Serie Nouă. T. XII. Tulcea, 2014.

Treister M. Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics // Colloquia Pontica. Vol. VIII. Leiden, 2001.

Wieland A. Skythisches Gold in griechischem Stil. Untersuchungen zur nordpontischen Toreutik am Beispiel der Waffen- und Gefäßbeigaben des Solocha-Kurgans. Bd. I–II. Dissertation. Bonn, 2013.